

27. Modern Mısır tiyatrosunda Ya'kûb Sannû' (Ebû Nazzâra) ve tiyatrocu kişiliği**Turgay GÖKGÖZ¹**

APA: Gökğöz, T. (2021). Modern Mısır tiyatrosunda Ya'kûb Sannû' (Ebû Nazzâra) ve tiyatrocu kişiliği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 405-420. DOI: 10.29000/rumelide.949009.

Öz

Modern Arap tiyatrosu Arap ülkeleri arasında Batı ile en fazla temas sağlayan ülke olması hasebiyle ilk olarak Lübnan'da ortaya çıkmıştır. Dönemin şartları nedeniyle tiyatro sanatı Mısır'da gelişim imkânı yakalamış ve Mısır üzerinden Suriye ile Lübnan gibi ülkelere yayılmıştır. Arap ülkeleri arasında Lübnan'da Mârûn en-Nakkâş; Suriye'de Ahmed Ebû Halil el-Kabbânî ve Mısır'da ise Ya'kûb Sannû' gibi isimler tiyatro sanatında öncü isimler olmuştur. Mısır'da Ya'kûb Sannû' tarafından Kahire'de 1870 yılında Mısırlı bir topluluğun oluşturduğu ilk Arap tiyatrosu sahnelenmiştir. Sannû'un Ulusal Tiyatro olarak adlandırdığı topluluk, 1870-1872 yılları arasında Mısır'da toplamda otuz iki oyun ve iki yüzü aşkın performans sergilemiştir. İtalya'nın Livorno şehrinde 3 yıl eğitim alması Sannû'un kendisini geliştirmesi açısından çok önemli bir dönem olmuştur. Bu süreçte İtalyancayı iyi bir şekilde öğrenip Batı kültürüne yakından tanıklık etmiş, özgürlük ve adalet gibi kavramların değerini daha iyi kavramıştır. Kendisi Mısır'da sahnelediği oyunlarında Hidiv İsmail Paşa'yı sert bir şekilde eleştirdiğinde tiyatrosu kapanmış, öğretmenlik yaptığı kurumdaki görevine son verilmiş ve Fransa'ya sürgün edilmiştir. Kısa süren tiyatro yaşamından sonra Mısır'da Ebû Nazzâra Zerkâ' adlı bir mizah gazetesi tesis etmiş ve bu gazete üzerinden Hidiv'i eleştirmiştir. Böylece Sannû', ilgili gazete sayesinde Mısır gazeteciliğine hiciv türünü taşıyan ilk isim olmuştur. Ayrıca, Sannû', hem tiyatro hem de gazetecilik sahasında kendisinden sonra gelen nesli etkilemiş, Doğu'da ve Batı'da tanınan bir isim haline gelmiştir. Tiyatrolarında ve gazete yazılarında temel amaç Mısır toplumunda meydana gelen haksızlıklar, zulümler ve yöneticilerin suiistimalleri olmuştur. Bu çalışmada, Mısırlı bir Yahudi olan Ya'kûb Sannû'un tiyatrocu kişiliğine ve gazetecilik yönüne yer vermeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Mısır tiyatrosu, Ya'kûb Sannû', Ebû Nazzâra

Ya'qûb Sannû' (Abû Naddârah) and his theatrical personality in modern Egyptian theater**Abstract**

Modern Arab theater first emerged in Lebanon as it is the country that has the most contact with the West among Arab countries. However, due to the conditions of the period, theater art had the opportunity to develop in Egypt and spread to Syria and Lebanon through Egypt. Among the Arab countries, names such as Mârûn al-Nakkâsh in Lebanon, Ahmad Abû Khalil al-Qabbânî in Syria and Ya'qûb Sannû' in Egypt were pioneers in the art of theater. The first Arab theater was staged in Cairo in 1870 by Sannû'. The ensemble, which Sannû' called the *National Theater*, performed a total of thirty-two plays and more than two hundred performances in Egypt between 1870-1872. He learned Italian well, witnessed Western culture and understood the value of concepts such as

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı ABD (Kilis, Türkiye), turgaygokgoz@kilis.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9742-2722 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 27.04.2021-kabul tarihi: 20.06.2021; DOI: 10.29000/rumelide.949009]

freedom and justice in Italy. When he criticized Khedive Ismail Pasha harshly in his plays, his theater was closed and he was exiled to France. Later, he established a newspaper called *Ebû Nazzâra Zerkâ'* in Egypt. Thanks to the relevant newspaper, Sannû' is first name to carry the type of satire to Egyptian journalism. Sannû' influenced the generation that came after him both in the theater field and in the field of journalism. The main purpose in both theaters and newspaper articles have discussed the injustices and abuses of the rulers in Egyptian society. In this context, the theatrical personality and journalism of the Jewish Sannû', who was an Egyptian, will be discussed in this study.

Keywords: Modern Egyptian theatre, Ya'qûb Sannû', Abû Naddâra

Giriş

Arap edebiyatında, modern anlamda tiyatro anlayışı, XIX. yüzyılın ortalarında zuhur etmiştir. Doğu'ya özellikle de Arap dünyasına tiyatro sanatının gelişi Lübnanlılar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Lübnan, Arap dünyası ile Batı arasında açılan âdeta bir kapı gibiydi. Bu sebeple Fransızca'yı ilk öğrenenlerin Lübnanlıların olduğu görülür. Avrupa okullarından ilk mezunlar arasında yine Lübnanlılar yer alır. Arap dünyasında ilk tiyatro oyunu ise 1840 yılında Lübnanlı Mârûn en-Nakkâş (öl.1855) tarafından sahnelenmiştir (Savran,1991: 27).

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Fransız tiyatrosu Mısır'da görüldüğünde yerel popüler eğlenceler halkın beğenisini kazandı. Ancak bu performansların dili de Mısır halkına yabancıydı. Dahası, katılım Fransız askerleri, Mısırlı seçkinler ve yabancılar ile sınırlı olduğundan Fransız tiyatrosu Mısırlılar üzerinde pek de bir izlenim bırakmadı (al-Hasan,1984: 80). İlgili konuya ilişkin Mısırlı tarihçi el-Cebertî (1754-1822) şu cümleleri sarf eder.

“11 Şaban 1215 (29 Aralık 1880) günü Özbekiyye'de, Bâbu'l-Hevâ diye bilinen yerin yanında Fransızların inşa ettikleri yer tamamlandı. Burası, onların dilinde “komedi” diye adlandırılan bir yerdi ve her on gece de bir defa toplandıkları bir salondan ibaretti. Burada eğlendirmek ve hoş vakit geçirmek amacıyla aralarından bir grubun oynadığı dört saat süren oyunları seyrediyorlardı. Bu oyunlar, kendi dilleriyle sergileniyor ve buraya ancak belli bir kağıtla özel bir grup giriyordu...” (Er,1990: 123).

Mehmet Ali Paşa'nın 1805 senesinde Mısır'da vali oluşuyla birlikte modernleşme süreci kapsamında, yurtdışına öğrenciler gönderilmiştir. Paris'e gönderilen burslu öğrencilerin başında, dönemin ilk düşünürlerinden biri olarak addedilen Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî mevcuttur. et-Tahtâvî, aynı zamanda Nahda sürecinde Paris'te takip ettiği tiyatro sanatı hakkında Arapça eser yazan ilk kişidir. Ancak bazı İslam âlimlerinin tiyatro sanatını faydasız ve zamanı boşa geçirmeye neden olarak görmesi hasebiyle XIX. yüzyılın ortalarında Şam ve Beyrut'ta faaliyet göstermeye başlayan ilk tiyatro çalışmaları sekteye uğramıştır. Bu dönemdeki çalışmalar, tercüme eser olmalarına ve kadınlara ait rolleri de erkeklerin oynamış olmasına rağmen ahlaksızlık olarak görülmüştür (Soyer, 2015: 68). Bununla birlikte, yurt dışına gönderilen öğrenciler gittikleri ülkelerde okudukları metinleri, Arapçaya tercüme ederek yayımlamışlardır. Nitekim tercüme ve uyum sürecinin başlarında taklide dayanan edebî eserler ortaya çıkmıştır. Zamanla gelişme kaydedilmiş daha özgün ve taklide dayanmayan eserler telif edilebilmiştir (Bölükbaşı, 2020: 1012-1013).

Mısır ve Avrupa arasındaki iletişim ancak Mısır'a yapılan Fransız seferinden sonra yavaş yavaş arttı. Bu iletişimin bir sonucu olarak, XIX. yüzyılda Mısır'daki Arap edebiyatı üzerinde güçlü bir etki yaratan yeni siyasi ve sosyal fikirler gelişti. Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî Paris'teki eğitimini tamamlayıp 1831 yılında

Mısır'a döndüğünde, beraberinde Fransız toplumu ve doğası hakkında yeni fikirler taşıdı. Eski Arap geleneklerine karşı devrim ilan etti ve bu tür değerlerin yeniden gözden geçirilmesi çağrısında bulundu. Yeni bir entelektüel hareket kuruldu ve tiyatro, halkı yabancı sanatları kabul ve ikna etmeye yardımcı bir unsur ve zamanın en etkili güçlerinden biri haline geldi. Buna ilaveten, esas vazifesi beraberindeki öğrenci grubuna imamlık yapmak olan, Rifâa et-Tahtâvî Paris'te Fransızca öğrendi ve mütercimlik eğitimi aldı. Paris'te farklı sahalarda kaleme alınan eserleri inceleme fırsatı yakaladı. Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Racine'in eserlerinden oldukça etkilenen et-Tahtâvî, bu eserlerden bazılarını Arapçaya tercüme etti. Paris'te tercümesine başladığı "Précis de Géographie Universelle" isimli coğrafya kitabının ilk cildinin tercümesini tamamladı (Bölükbaşı, 2020: 1013).

et-Tahtâvî'nin entelektüel devrimi, modern Mısır'da Batı'nın etkisiyle sonuçlanan siyasi, sosyal ve eğitim meselelerini ele aldı. Sonraki entelektüel hareketlerin yönü üzerindeki etkisi, neredeyse bir yüzyıl boyunca yani II. Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdü. Bu gelişim sürecinde Ya'kûb Sannû', Kâsım Emîn, Sa'd Zağlûl, Lutfî es-Seyyid, Tâhâ Huseyn ve el-'Akkâd gibi pek çok kişinin çabalarının etkisi görülmektedir. Bu nedenle, Arap edebiyatının XIX. yüzyılın son otuz yılında, modern Lübnan ve Suriye Arap tiyatrosunun ortaya çıkışından çok önce yeni sanatı kabul etmeye hazır olduğu ifade edilebilir (al-Hasan,1984: 81-82).

Mısır'da sergilenen ilk tiyatro oyunu Hidiv İsmail Paşa'nın teşvikleriyle Ya'kûb Sannû' tarafından yazılır. Sannû'un oyunlarında toplumsal hayatın bir parçası olarak, kadınlara ilişkin konulara da ağırlık verdiği görülür. Ya'kûb Sannû'a kadar Mısır'da tam olarak Araplara ait bir tiyatrodan bahsetmek pek de mümkün değildir. İsmail Paşa hidiv olduktan sonra edebiyatçıları desteklediği gibi sanatçılara da yardımcı olmuştur. Avrupai kültüre vâkıf olan Paşa, Kahire'de bir opera binası inşa ettirip Avrupa'dan tiyatrocular getirterek Fransızca oyunlar sahneletmiştir. Bu durum Lübnan'dan bir kısım edebiyatçıların Kahire'ye gelmesini sağladı. Bu isimler arasında Selîm en-Nakkâş ve Edîb İshak gibi isimler de yer almaktaydı. Mısır'a gelen bu sanatçılar 1871 yılında birkaç oyundan sonra dağıldılar. Kumpanya'da yer alan isimlerden birisi olan Yûsuf Hayyât topluluktan ayrılarak Kahire'ye gelerek İsmail Paşa'nın kapılarını açtığı tiyatro binasında *ez-Zulum* adlı oyunu sahneledi. Hidiv, ilgili oyunda kendisinin hicvedildiğini zannedince operayı kapattırıp sanatçıları da memleketlerine gönderdi. Arapça oyunların oynanmasına ilişkin olarak kapatılan opera, Suleymân el-Kardâhî ve arkadaşı Şeyh Selâme Hicâzî'nin topluluğuna değin açılmadı.

Bu dönemde tiyatro, halka değil hükümet erkanına ve Aristokrasi sınıfına hitap etmekteydi. Ancak İskender Ferec, Kahire Abdulaziz Caddesi'nde kendi tiyatrosunu kurup Şeyh Selâme Hicâzî'yi de yanına alınca tiyatro sanatı halka mal olmaya başladı. İlgili dönemdeki tiyatro, sanatsal özelliklere haiz değildi. Güldürü ve musiki gibi seyircilerin beğenisine hasıl olan bir sunumu vermektir. Dilin ağır olmasının yanı sıra konuşma esnasında sec'i ve kafiyeyle ehemmiyet gösterilirdi. Toplumsal eğitim açısından asıl amaca uygun tiyatro ise Hidiv Abbas Hilmi'nin yardımı ve George Abyad'ın oluşturduğu bir topluluk ile başladı ve sonradan tecrübeli oyuncular da katıldı. Ancak idarenin kabiliyetsizliği, maddi problemler ve halkın tiyatroya ilgisinin olmayışı neticesinde oyuncular yavaş yavaş dağılmaya başladı ve bu nedenle de tiyatro sanatı da geriledi (Savran,1991: 27).

Mısır hidivlerinden olan II. Abbas Hilmi Paşa döneminde Kahire ve Iskenderiye'de Lübnan Ermenileri ve Mısır Yahudileri de tiyatro sanatında öne çıkmışlardır. 1907 senesinde Kıptî Meryem Simât tiyatro sahnesine çıkmış ve kendisini Arap dünyasında ilk Müslüman Arap kadın tiyatrocu olarak Mısırlı Munîra el-Mehdiyye izlemiştir (Amin, 1999: 26; Soyer, 2015: 68-69).

1. Hayatı

Kariyeri üzerine Arapça ve Batı dillerinde çeşitli makaleler ve kitaplar yazılan tiyatrocu ve gazeteci Ya'kûb b. Râfâil Sannû', 9 Şubat 1839 tarihinde Kahire'de Sefarad Yahudisi olan bir ailede Sarah isimli Yahudi Mısırlı bir annenin ve İtalya'nın Livorno şehrinden olan Rafael isimli İtalyan bir Yahudi babanın çocuğu olarak doğdu. Gazetesi *Ebû Nazzâra*'ya nispetle kendisi "Ebû Nazzâra" adıyla ün kazandı. Henüz 12 yaşındayken Tevrat sonrasında Incil ve sonra da Kur'an-ı Kerîm gibi kutsal kitapları okuyabilmekteydi. Küçük yaşlarında, ilk eğitimini Arapça ve İbranice olarak aldı. Ayrıca Fransızca, İtalyanca ve İngilizce de konuşabilmekteydi. Babası, Mehmet Ali Paşa'nın torunu Ahmed Yeğen Paşa'nın müstesarı olarak görev yapmaktaydı. Sannû', o kadar kaliteli Arapça şiir nazmediyordu ki okul müdürü için yazdığı bir methiye Ahmed Yeğen Paşa'yı derinden etkilemişti. Ahmed Yeğen Paşa, Ya'kûb'daki üstün zekâ ve yeteneği fark ettiğinde henüz on üç yaşında olan Sannû'u masrafları kendisine ait olmak üzere İtalya'nın Livorno şehrine eğitim için gönderdi. 1853 yılında Livorno'ya varan Sannû', İtalyan dramasından ve Giuseppe Mazzini'nin Genç İtalya Hareketi'nden etkilendi (Tarrâzî, 1913: 283; Necm, 1956: 77; Dâğir, 1983: 534; Serkîs, 1968: 349-350; ez-Zirikli, 1992: 196; 'Abduhu, 1944: 69; Heykel, 1978: 82; Sadgrove, 2010: 142; Moosa, 1997: 41; Sadgrove, 1998: 688; Etmüller, 2012: 43; Badawî, 1985: 132; Moreh, 1987: 111; Sanua, 2018: 1; al-Hasan, 1984: 83; Ergül, 1995: 52-53; Er, 1990: 128). Sannû'un resim, fotoğrafçılık ve müzik gibi güzel sanatlarla ilgisi vardı (Tarrâzî, 1913: 285; Dâğir, 1983: 533).

Selîm en-Nakkâş ve topluluğunun Mısır'a gelmesinden önce Kahire'de (1870'de) oldukça bağımsız bir şekilde bir Arap tiyatrosu tesis etme yönünde ilk adımı atan Ya'kûb Sannû', İtalya'da Avrupa dilleri ve edebiyatları sahasında eğitim gördü. Kendisi de Mârûn en-Nakkâş gibi ilhamını İtalyan operasından aldı. Bu süre zarfında hem ülkenin medeniyetini hem de Avrupa kültürünü yakından tanıma fırsatı buldu. Aynı zamanda İtalyancada o kadar ustalık kazandı ki, İtalya'da kaleme aldığı Mısır geleneklerini işleyen üç oyunu İtalya'da büyük başarı elde etti. Bu oyunlarından birisinin adı da *Cenova*'dır (el-Cemel, 2009: 861-862; Sadgrove, 2010: 142; Ergül, 1995: 53; Er, 1990: 128). İtalya'nın Livorno kentinde üç yıl sanat ve edebiyat eğitimi alan Ya'kûb Sannû'un hayatının bu özel aşamasının, entelektüel, sosyal ve ulusal her alanda özgürlük tutkunu bir devrimci olarak karakterini şekillendirmekte olduğu görülür. 1852 yılından 1855 yılına kadar Toskana bölgelerinde yaşarken, Avusturya işgaline karşı direnişin yükselişi sırasında ve birleşik bir İtalya talep eden İtalyan Milliyetçi Hareketi'nin merkezinde önemli bir tarihsel dönemde oradaydı (Amin, 2010: 286). Genç Ya'kûb, İtalyan milliyetçilerinin bağımsızlık ve özgürlükleri için çağrıda buldukları coşkudan fazlasıyla etkilendi. Memleketi Mısır'a döndüğünde, ilerleyen yıllarda sanatına ve siyasetine yön verecek idealleri çoktan benimsemişti. Avrupa sanayi devrimi ve bu bölgenin entelektüel canlılığı, ona kendi ülkesindeki demode sosyal gelenekler ve arkaik kurumlar karşısında eleştirel bir bakış açısı kazandırdı (Amin, 2010: 286).

Ya'kûb, 1855 yılında Mısır'a döndükten sonra henüz on altı yaşındayken kendisinden ve ailesinden mali olarak sorumlu olmak zorunda kalarak mutsuz bir halde buldu kendisini. Dönüşünden altı ay sonra Ahmed Yeğen Paşa ve kısa bir süre sonra da babası vefat etti. Babasının planladığı gibi eğitime devam etmek yerine iş aramak zorunda kaldı. Bu nedenle saray çevresinin erkek çocuklarına Batı dillerini ve ilimlerini öğretmek, kızlarına ise süsleme sanatları, resim ve müzik dersleri vermek suretiyle geçimini sağladı. 1868-1872 yılları içerisinde Kahire'deki Sanat ve Zanaat Okulu'nda hoca olarak görev yaptı. Burada Hidiv İsmail Paşa'yı oyunlarında eleştirdiği için Milli Eğitim Bakanı Ali Mübarek tarafından işten çıkarılıncaya kadar kaldı. Kendisi aynı zamanda devlet okullarında müfettiş olarak da çalıştı. Askeri bilimler, hukuk, işletme ve mühendislik bölümlerindeki öğrencileriyle yakın

dostluklar kurduğu bu dönemin, yükselen eğitimli sınıfla olan bağlarını güçlendirmesi ve etkilemesi açısından hayatında önemli bir dönem olduğu görülmektedir (Necm,1956:77; Moosa,1997: 41-42; Amin, 2010: 286; Badawi, 1985: 132; Ergül,1995: 52-53; Er,1990: 128). Öğrencilerle olan bu yakın ilişkileri sayesinde, onlarda özgürlük ve vatanseverlik merakının yanı sıra sivil toplum ve insan hakları için sorumluluk duygusu uyandırmayı başardı. Pek çok insan, bu aynı öğrenci grubuna Sannû' tarafından milliyetçilik kavramlarının öğretildiğini iddia etmiştir. Onlar, mezun olduktan sonra milliyetçi lider Ahmed 'Urâbî'nin önderliğinde bağımsızlık çağrısı yapan ilk modern Mısır devrimine (1882) katılan aktivistler olacaklardı. Hatta bazı araştırmalar, 'Urabî'nin de Teknik Üniversite (Muhendishâne)'ye öğrenci olarak girdiğinden büyük olasılıkla Sannû' ile orada tanışmış, onunla arkadaş olmuş ve muhtemelen de fikirlerinden etkilenmiş olduğunu iddia etmiştir (Amin,2010: 286).

Sannû' sıradışı bir zekâya, engin bir edebiyat ile sanat bilgisine ve Avrupalıların yaşamlarına dair bilgi sahibi olması hasebiyle vatana hizmet yolunda oldukça bilinçli bir isimdi. Arapça, Türkçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Portekizce Almanca, İspanyolca, Macarca, Rusça, Lehçe ve İbranice gibi diller olmak üzere on iki dil bilmekteydi (Tarrâzî,1913: 285; Necm,1956:78;Ergül,1995:53;Er,1990:128). Sannû'un çeşitli anılarında ve otobiyografilerinde kaydedilen erken çocukluğuna dair anılarına göre, dil öğrenmek için olağanüstü bir merakı sahip olduğu görülür (Amin,2010: 286).

Sannû'un tiyatroya olan ilgisi hayatının erken dönemlerinde gelişti. Genç bir adam olarak düzenli şekilde Kahire'deki tiyatro toplulukları tarafından verilen drama ve opera performanslarına katılırdı. Özbekiyye bahçesinin açık hava tiyatrosunda iki yerel Avrupalı topluluk tarafından verilen Fransız ve İtalyan eserlerinin prodüksiyonlarında az da olsa yer aldı. Sahneye olan tutkusundan dolayı Sannû', çok geçmeden ortalama bir Mısırlının dramaya olan ilgisini uyandırma ihtiyacının farkına vardı. Modern Mısır'ın yeniden doğuşunda tiyatronun oynayacağı hayati bir role sahip olduğuna zaten ikna olmuştu. Tiyatronun amacının, oyunlarının birinde belirttiği gibi, "uygarlığı, ilerlemeyi ve görgü kurallarının iyileştirilmesini teşvik etmek" olduğunu ifade etti (Badawi, 1985: 132-133; Dâğir, 1983: 533). Nihayetinde Sannû', 1870 yılında Kahire'de bir Mısırlı olarak Arap tiyatrosunu tesis eden ilk isim oldu (Tarrâzî,1913: 283; Dâğir, 1983: 533; Serkîs, 1968: 349-350; 'Abduhu, 1944: 70; Heykel, 1978: 82).

Sannû', tiyatrosunun kapatılmasının ve hocalık görevine de son verilmesinin ardından dört yıl boyunca Kahire'deki seçkin bir misyoner okulu olan *Freres de la doctrine chretienne* ile Avrupalı gezginlere ve yerel devlet adamlarının çocuklarına özel dersler verdi. 1872 yılında *Mahfilu't-Tekaddum* ve *Cem'üyyetu Muhibbi'l-İlm* isimli ilmi cemiyetleri kurdu ve 1874 yılında da her iki cemiyetin de başkanlığını üstlendi. Ayrıca birkaç gazete çıkartarak başka alanlarda faaliyet göstermeye başladı. Mısır basını, tiyatrosunda karşılaştığı sansürünün bir sonucu olarak onun gazeteciliğe ilişkin çalışmalarını da hoş karşılamadı. Kendisi, siyasi yorumları için bir forum bulmak amacıyla önce İtalyanca ve Fransızca olmak üzere bir dizi kısa ömürlü gazete kurdu.

Sannû', Mısır'daki fikir hareketinin öncülerinden Cemaleddin el-Afğânî ile onun öğrencisi Şeyh Muhammed Abduh'a Fransızca dersleri vermekteydi. Cemaleddin el-Afğânî, Sannû'a bu hareketin başarısı için özgür bir gazeteciliğe ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Onu dikkatlice dinleyen Sannû', Mart 1877'de *Ebu'n-Nazzâra ez-Zerkâ'* adlı gazeteyi tesis eder. İlgili gazetenin yayımlanması aşamasında Cemaleddin el-Afğânî, öğrencileri ile birlikte Sannû'ya yardım ederler. Böylelikle de yergici karikatür basınına da ilk kez Mısır'a taşıyan Sannû', *Ebu'n-Nazzâra ez-Zerkâ'* adlı gazetesinde tiyatrosunu kapatan Hidiv İsmail Paşa'yı sert bir dille tenkit eder.

Ebu'n-Nazzâra ez-Zerkâ' adlı gazetede siyasi makaleler, mizahi fasıllar ve şiirler mevcut idi. Ayrıca birkaç öykü, Sannû'un yapmış olduğu yolculuklara dair risaleler, konuşmalar ve kişisel günlüğünden alıntılar da yayımlanmıştı. İlgili gazetenin Fransa'daki sayıları dileyenler için hem Arapça hem de Fransızca yayımlanmaktaydı. Mısır'da çok büyük ilgi gören ve on beş sayı yayımlanan gazeteyi, Sannû' tarafından eleştirilen Hidiv İsmail Paşa kapatmış ve Sannû'a iki defa suikast düzenlemiş ancak başarısız olmuştur. Bunun üzerine Sannû' İtalyan Konsolosluğu'na sığınmış ve onlardan kendisini Mısır dışına çıkarmalarını talep etmiştir. Sannû', 22 Haziran 1878 tarihinde İskenderiye'den bindiği bir gemiyle Marsilya'ya doğru hareket etmiş ve 8 gün sonra Marsilya'ya varmıştır. Nihayetinde de Hidiv İsmail Paşa tarafından Mısır'dan sürgün edilmiştir. Fransa'ya giden Sannû', 1912 yılında ölümüne değin bu ülkede gazetecilik yapmıştır (Tarrâzî, 1913:283-284; Dâğir, 1983: 533; Serkîs, 1968: 349-350; 'Abduhu, 1944: 70-71,76; Sadgrove, 1998:688; Moosa, 1997: 46,49; Amin, 2010: 290-291; Ergül, 1995: 52-54; Er, 1990: 130).

Sannû'un kişiliği, başarıları ve dini kimliği günümüzde çeşitli tartışmaların konusudur. Onun tiyatroya ilişkin prodüksiyonlarını inceleyen biyografi yazarları ve akademisyenler arasında Mısır tiyatrosuna ve milliyetçi harekete katkılarının büyük önem taşıdığını savunanlar olduğu gibi, Mısır'da hem tiyatroyu hem de milliyetçi hareketi teşvik etmedeki rolünün niteliği ve düzeyiyle ilgili olarak bir abartı olduğunu düşünenler de mevcuttur. Sannû', Philip Tarrâzî'nin kendi dini düşüncesine dair yazdıklarına karşılık olarak kişisel arşivinde yer alan bir belgede şu cümleleri sarf eder (Amin, 2010: 285):

"İkinci sayfanın başında "Genç adam İslam dinini benimsedi" dediniz. Lütfen bunu atlayın çünkü üç dine (Yahudilik, İslam ve Hıristiyanlık) saygı duymama rağmen ebeveynlerimin inancını değiştirmedim. Tek inancım Tanrı'nın her şeye kadir olması. Bu duruma on yıl önce Contrexeville'de ziyaret ettiğim merhum Muzaffer ed-din Şah ile benim aramda geçen konuşma tanıklık etmektedir. Bana Müslüman mıyım yoksa Şii mi diye sordu? Ona İsrailoğullarından biri olduğumu söyledim. Dedi ki: "Cemaatimizi sevdiğine, haklarını savunduğuna, kanunlarına saygı duyduğuna ve krallarını, prenslerini ve âlimlerini övdüğüne göre Neden Müslüman olup büyük adamlardan biri olmuyorsun? Ona cevap verdim: "Bunu yaparsam insanlar şöyle derdi: Dinine yararı olmayanın, sadece yüksek mevki ve servet kazanmak için kucakladığı başka bir dine de yararı olmaz. Müslümanlar artık bu alçakgönüllü hizmetçiye saygı duyarken ve severken, İslam bayrağını yükselten, İslam'a olan sevgisini tüm halkın önünde gösteren ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki dostluk bağlarını güçlendirmeye çahşan bir İsraili gördükleri için" (Moreh, 1987: 115).

Paris'te geçirdiği yıllarda, Sannû' birkaç kez Mısır'a dönmesi için davet edildi, ancak İngilizler hâlâ ülkeyi işgal ettiği için bunu yapmayı sürekli olarak reddetti. Ağustos 1882'de, Ahmed 'Urâbî Paşa'nın İngilizler tarafından yenilmesinin ardından *Ebû Nazzâra*'da milliyetçi harekete sonsuz desteğini ifade ederek, 'Urâbî'yi en büyük kahraman olarak nitelendirdi. Eski yurtsever yoldaşlarına, kendisini Avrupa'daki tüm Mısırlıların temsilcisi olarak gördüğünü, "*Avrupa basınında milletimi savunabilirim*" şeklinde yazdı. 'Urâbî, Sri Lanka'ya sürüldüğünde, Sannû' onunla en az on yıl boyunca düzenli olarak yazıştı ve kendisine şu notu düştü: "*Uzakta olsam da, kalbim ve ruhum seninle*". Sannû', Paris'te sürgünü boyunca ülkesini İngiliz işgalinden kurtarmak için Fransa ve Türkiye'ye yönelik olarak lobi yapmaya devam etti (Amin, 2010: 291).

Sannû', yaşadığı dönem içerisinde Mısır, Suriye, Irak, Tunus, Fas ve Hindistan gibi ülkelerde tanınan en büyük âlimlerle iletişim içerisindeydi. Sannû'un tesis etmiş olduğu gazetesinde hem yazar, hem yönetici hem de karikatürist idi. Kendisi bu yönüyle Doğu ülkelerinde derin bir iz bıraktı. Bu nedenle kimi Doğu ülkeleri kendisine nişan takdim etmiştir (Tarrâzî, 1913: 285; 'Abduhu, 1944: 72).

22 Eylül 1900 tarihinde Sannû', Paris'te bir konferans vermiş ve burada da ünlü tiyatroçunun on yabancı dile hakim olduğu anlaşılmıştır. İlgili bu konferansı başkent Paris'teki Fransız gazetelerinde ses getirmiştir. 1901 yılında Sannû', Hidiv II. Abbas'ı ziyaret etmek için Fransa'nın Dijon şehrine geçer. Burada Hidiv kendisine Mısır'a geri dönmesi hususunda çağrıda bulursa da Sannû', bu teklifi Mısır'ın İngiliz işgali altında olduğunu ifade ederek reddeder. 1908 yılında İstanbul'u ziyaret ettiği görülür. 1910 yılında yaşlılığın etkisiyle ve görme yetisinin azalmasıyla Ya'kûb Sannû' yazmayı tamamen bıraktı. Hayatın son günlerinde ise görme yetisini tamamen kaybetti. Sannû', 30 Eylül 1912 tarihinde vefat etti ve Paris'e defnedildi. Sannû'un ölüm haberi hem Batı'da hem de Doğu'da, Reuters Haber Ajansı tarafından duyuruldu. Kendisinin bilim adamları nezdinde çok önemli bir yeri mevcuttur. Sannû'un oyunlarının bir kısmının günümüze ulaşması hususunda ölümünden sonra yazılarını muhafaza eden, yayımlanmasını sağlayan ve bilim adamlarına yardım eden kızının rolü büyüktür (Serkîs, 1968: 349-350; Tarrâzî, 1913: 284-286; ez-Zirikî, 1992: 196; Amin, 2010: 291; Moosa, 1997: 51).

2. Eserleri

2.1. *el-Bûrsat Mısır*: Sekiz kişilik, iki perdelik bir oyun. (Beyrut, 1912)

2.2. *el-'Alîl*: Sannû'un *Moliere Mısır ve Mâ Yukâsîh* adlı oyununda bahsedilmiştir. *Lu'bet Helvân ve'l-'Alîl* olarak da anılır. Dokuz kişilik, iki perdelik bir oyundur.

2.3. *el-Savvâh ve'l-Hammâr*: İki sayfalık kısa bir oyundur.

2.4. *es-Sadâka*: Beş kişilik, tek perdelik bir oyundur. Verde rolünü Liza adlı bir aktris oynamıştır.

2.5. *el-Emîratu'l-İskenderiyye*: İskenderiye'de gerçekleşen bir komedi, sekiz kişilik, iki sahneli bir oyundur.

2.6. *ed-Dırrêtân*: Dört kişilik, tek perdelik bir oyundur. Sannû'a göre, Hidiv İsmail'in ilgili oyuna yönelik olarak İslam'da çok eşlilik eleştirisi nedeniyle repertuarından çıkarılmasını emretmeden önce elli üç kez icra edilmişti.

2.7. *Molyer Mısır ve Mâ Yukâsîhi*: İki Liza ve Matilda isimli iki aktrisin de dahil olduğu üzere on bir karakterli, iki perdelik bir oyundur. Bu oyun Moliere'in *L'Impromptu de Versailles* adlı eserinden etkilenmiştir. Metin, Sannû' tarafından ele alınan otuz iki oyundan on tanesinden bahseder ve onların diyaloglarının bazı kısımlarına da atıfta bulunur.

2.8. *el-Kavvâs*: Bu oyundan *Moliere Mısır* adlı oyunda iki kez bahsedilir. İlk seferinde *La'bat Re's Tûr ve Şeyhu'l-Beled ve'l- Kavvâs* olarak bahsedilir. İkinci kez oyunların sırasını değiştirir ve onları *Kûmîdyatu'l-Kavvâs ve Şeyhu'l-Beled ve Re's Tûr* olarak sıralar. Sannû', "Bu oyunlar Hidiv İsmail'imizi memnun etti" yorumunu yapmıştır.

el-Haşşâs: Bu oyunda da iki kez *Moliere Mısır* adlı oyundan bahseder.

2.10. *Zevcetu'l-Ebi*: Yaşlı erkeklerin genç kızlarla evlenmesini eleştiren bir oyundur.

2.11. *Zubeyde*: Avrupalı bayanları taklit eden Doğulu kadınları eleştiren bir oyundur.

2.12. *Ğazve Re's Tûr*: İltifat edenleri ve şanlı adamları hicveden bir oyundur.

2.13. *Şeyhu'l-Beled*: Ebeveynleri, kızlarının evlilikle ilgili fikirlerini düşünmeye teşvik eden bir oyundur.

2.14. *el-Vatan ve'l-Hurriye*: Paul de Baignieres'in *L-Egypte Satirique* adlı eserine göre bu oyun, Sannû'un tiyatrosunun 1872 yılında kapatılma sebebiydi.

2.15. *Fâtma*: Orijinal olarak İtalyanca (1869-1870) yazılmış ve ardından Fransızcaya çevrilmiş üç perdelik bir komedidir. Sannû'un kızı Louli Sanua-Milhaud'un muhafaza ettiği Sannû'a ait arşivde bulundu.

2.16. *II Marito Infidele*: İtalyanca yazılmış, tek perdelik bir komedidir. (Kahire, 1876)

2.17. *es-Selâsilu'l-Muhattame*: Vezir Hüseyin Hilmi Paşa'ya adanmış, Fransızca yazılmış bir eserdir. (Paris, 1911)

2.18. *Bulala*: Fransızca bir diyalogtur.

2.19. *Ânise 'ale'l-Mûda*:

2.20. *el-Ehevâtu'l-Lâtîniyât*

2.21. *el-Berberî*

2.22. *Husnu'l-İşâra fî Musâmerât Ebi Nazzâra*

2.23. *Ġmâ'iyye bi'l-Luġati'l-Âmmiye*

2.24. *Ġandûr Mısr*

2.25. *el-Harîm*

2.26. *Mehâmid el-Feransîs*

2.27. *Vasf Baris*

2.28. *Cenova*: Sannû'un İtalya'da kaleme aldığı bir oyundur.

2.29. İsmi tam olarak bilinmeyen oyunları arasında Prens Hasan'ın Habeşistan'daki başarısız seferini hicveden *el-Hamletu'l-Habeşîyye*'ye atıfta bulunmaktadır (Moreh, 1987: 117-119; Dâğır, 1983: 534-535; Tarrâzî, 1913: 284; 'Abduhu, 1944: 71; el-Cemel, 2009: 862; Kehhâle, 1993: 129).

3. Tiyatrocu kişiliği

Fransız sömürgesinin XVIII. yüzyılın sonlarında Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte mizahi gazetecilik ülkede geniş bir şekilde yayıldı. Bu durumun sosyal sonuçları arasında eğlence mekanlarının, pek çok dansçının ve insanları eğlendirmeyi hedefleyen palyaçoların zuhur etmesi oldu. Bu amiller mizahi

gazeteciliğin ağızdan ağıza ve mekândan mekâna yayılmasında yardımcı olmuştur (er-Remâdî, 2002: 42).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısırlılar doğaçlamaya, sabit karakterlere ve tanıdık olaylara dayanan yerel sokak oyuncularının daha az resmi dramatik performanslarını izlemeye alışkındı. Bu topluluklar kadın rolleri oynayan erkek oyuncuların oluşmaktaydı; her yerde ve ne zaman izlemeye hazır bir seyirci varsa, köy ve pazar yerlerini skeçlerini sergileyerek gezerlerdi. Avrupa oyunlarından uyarlamalarla gerçekçi performansların tanıtılmasıyla birlikte drama kavramı “gerçekçi” performanslar olarak ortaya çıktı. En önemlisi, oyunlara ev sahipliği yapacak binalar zorunlu hale geldi (Amin, 2010: 287).

1868 yılına gelinceye kadar Mısır'da kullanılabilecek bir tiyatro binasının olmamasından ötürü, Avrupalı tiyatrocular oyunlarını kahvelerde veya kulübelere vermekteydi. Sa'îd Paşa döneminde, Özbekiyye sokaklarından birinde Avrupa tiyatrosu için tesis edilen ahşap kulübe, herhangi bir tiyatro gösterimine uygun değildi. Bu nedenle burayı çalıştıranlar iflas etmekteydi. 1868 yılında Hidiv İsmail Paşa tarafından bu kulübenin yerine “Komedi Tiyatrosu” (Théâtre de la Comedie) adını taşıyan bir salon yapılması ve 1869 yılında Hidiv İsmail Paşa tarafından Hidiv Opera Tiyatrosu (Théâtre Khedivial l'Opera) binasının açılması Mısır tiyatrosunda yeni bir dönemin başlangıcıdır.

Tiyatro binası hususunda İskenderiye'de durum Kahire'den daha da kötü idi. İskenderiye'de sadece küçük bir tiyatro vardı. *Zîzîniyâ* adını taşıyan bu tiyatro, Avrupalı toplulukların yanı sıra Mısır'a sonradan gelen Lübnanlı ve Suriyeli toplulukların oyunlarına da ev sahipliği yapmıştır (Er,1990: 127).

Hidiv İsmail Paşa'nın dönemine tiyatro bilincini hayata geçiren, yenilenme, sosyal bir evrim ve Batı'yı taklit etme eğilimi gibi niteliklerin atfedildiği bilinmektedir. Yabancı tiyatro toplulukları, İskenderiye ve Kahire'nin İtalyan ve Fransız nüfusu için performans sergilemeye teşvik edildi. Diğer Fransız ve İtalyan toplulukları opera sahnesinde, halka açık ve özel tiyatro salonlarında sahne almaya geldi. “Comédie-Française” topluluğu, Moliere'in başyapıtlarının çoğunu 1868 yılında inşa edilen ve bu ünlü topluluğuun adını alan bir tiyatrodaki sergiledi. Ayrıca, ilk Mısırlı oyun yazarı Sannû'un tiyatro gösterilerini sergilediği Nil Sarayı Tiyatrosu (Masrah Kasr Nil) mevcuttu. Söz konusu iki tiyatro salonu da Hidiv İsmail için yapılmıştı. Yine de bu tür yabancı gösteriler Ya'kûb Sannû'un oldukça dikkatini çekti ve *Ulusal Tiyatro Topluluğu* (Ulusal Tiyatro)'nu kurması için ona ilham verdi (er-Râ'î, 1979: 68; Hammouda ve Diğer., 1999: 72; al-Hasan,1984: 82-83).

Sannû', 1869 yılının sonlarında ilk müzikal oyununu yazmıştır. Mârûn en-Nakkâş'ın yaptığı gibi, Sannû'da oyunu için bazı Arap popüler şarkılarını ve melodilerini seçmiştir. Ya'kûb Sannû', 1870 senesinde tiyatro sanatına atılan ve ilk kez Arapça oyunlar sergileyen profesyonel Mısır tiyatrosunu kurmuş ve Özbekiyye bahçesinin ortasındaki büyük bir kahvede oyunlarını oynamaya başlamıştır. Avrupa'daki tiyatro yönetmeliğine ve Avrupa dramaturjisine hakim olan ve Fransız komedisinin tutkunu olan Sannû', yeni tiyatro topluluğu için oyun repertuarını kendisi hazırlamıştır. Sannû'dan önce burada bulunan Fransız ve İtalyan topluluklar kendi dillerinde farslar, komediler ve operalar sahneye koyarak Avrupalıları eğlendirmekteydi. İtalyanca ve Fransızca gibi dillere çok iyi vâkıf olan Sannû', bu kahvede ilgili toplulukların sahneye koydukları bütün temsilleri seyretmiş, özellikle Moliere, Richard Sheridan ve Goldoni gibi birçok Avrupalı oyun yazarını okumuş, onların eserlerini kendi orijinal dillerinden inceleyerek pratik araştırmalar yapmaya yönelmiş ve Batı tiyatrosu Sannû'un performansları üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Sannû', bu kahvede gösterilen farslar, operetler, komediler ve dramaların kendisini burada bir Arap tiyatrosu tesis etmeye sevk ettiğini itiraf etmiştir.

Daha sonra kendisinin kurduğu bir tiyatro için, kimi bilinen halk müziklerini de içine serpiştirdiği halk dilinde bir perdelik operet kaleme almış, sonrasında ise öğrencilerinden kabiliyetli olan on erkek öğrenciyi seçip onlara oyunculuğun temellerini öğreterek onlar arasında rolleri paylaşmış ve bu öğrencilerden birisini de âşık kadın rolüne hazırlamıştır. Bu arada Hidiv İsmail'in mabeyncisi Hayri Paşa aracılığıyla bu tek perdelik operetini Özbekiyye bahçesinde yeni kurulan Konser Tiyatrosunda (Theatre-Concert) sahnelemesi için Hidiv İsmail Paşa'dan onay çıkartabilmiştir. Hidiv İsmail Paşa, görünüşe göre olumlu bir şekilde etkilenmişti. Sonrasında Sannû' operetini, aralarında saray çevresinin ve bakanların da bulunduğu çeşitli ülkelere mensup kadınların ve erkeklerin yer aldığı yaklaşık üç bin kişilik bir seyirci topluluğu önünde başarıyla sahnelemiştir. Ancak bu oyunun ne olduğu kaynaklarda zikredilmemektedir. Bununla birlikte, bizzat yazarın kendisi tarafından daha sonra Paris'te Mısır Tiyatrosu'nda verdiği bir konferansta olay örgüsünün biraz ayrıntılı bir açıklaması görülür.

Ya'kûb Sannû'un o gece gelen büyük başarısı kendisini kamçılıyarak gerçek bir topluluğu teşkil etmeye sevk etmiştir. Bu niyetle fakir ama yetenekli olan Matilda ve Liza isimlerini taşıyan iki güzel kız bulmuş, bir ay içerisinde onlara okumayı öğreterek onları özellikle kendileri için kaleme aldığı küçük rolleri başarıyla sergileyebilecek seviyeye taşımıştır. - Bu andan itibaren kadınlar, ister aktris, ister yönetmen, yapımcı veya oyun yazarı olsun, Mısır tiyatrosunda merkezi bir rol oynamaya devam ettiler -Gerçek kadın oyuncuların yer aldığı tiyatro, halk nezdinde büyük bir kabul görmüş ve Sannû', iki sene bazı arkadaşlarının özellikle Fransızcadan tercüme ettiği klasiklerin yanı sıra kendisinin kaleme aldığı otuz iki oyunun gösterimini gerçekleştirebilmiştir. İlgili oyunların hepsi, halkın anlayabilmesi için Mısır halk lehçesinde kaleme alınmıştır. Sannû'un "Ulusal Tiyatro" adını verdiği bu toplulukla yakaladığı başarıları yakından takip eden Hidiv İsmail Paşa, Sannû'u huzurunda performans sergilemesi için tekrar davet etti. Hidiv, Sannû'u Nil Sarayı'ndaki özel tiyatrosunda gösterimler vermesi için görevlendirmiş, iki temsil oynadıktan sonra, bakanların ve saray erkanının huzurunda burada ona "Mısır'ın Moliere'i" sanını vermiştir. Sannû'un topluluğu o gece *Ânise 'ale'l-Mûda*, *Ğandûr Mısr* ve *ed-Dırratâni* olmak üzere üç oyun sergiledi. Her üç komedi de açıkça hiciv içerikliydi. Üçünden sadece sonuncusunun metni ve daha sonra daha fazlası günümüze ulaştı. Ancak yazarın ilk oyunu genç bir kadının sosyal geleneklerini hiçe sayması ve Batılı kadınların davranışlarını düşünceşizce taklit ederek genç erkeklerle ilişkilerinde aşırı özgürlüğe düşkünlüğü'nün bir sonucu olarak evlilik şansını kaybetmesine yöneliktir. Ayrıca çok eşlilik uygulamasına açık sözlü bir saldırı olan *ed-Dırratâni* oyunuyla ilgili olarak Hidiv'in hoşnutsuz olduğu ifade edilir (Tarrâzî, 1913: 283; Necm,1956: 82-83; el-Cemel, 2009: 862; 'Abduhu,1944: 70; er-Râ'î, 1979: 68; Heykel, 1978: 83; Sadgrove,1998: 143; Amin, 2010: 287; Moosa,1997: 43-44; Badawi, 1985: 133; Moreh, 1987: 119-120; al-Hasan,1984: 83; Hammouda ve Diğ., 1999: 73; Ergül,1995: 53; Er,1990: 128-129). Sannû', operetini sarayın önde gelenleri, Avrupalı siyasetçiler ve muhtelif ülkelere mensup kalabalık bir seyirci topluluğu huzurunda sergileyerek büyük bir başarı elde etmiştir. Akabinde ise bazı arkadaşlarının Fransızcadan tercüme ettiği başka oyunları da sahnelemiştir. Bu oyunların çoğunun ele aldığı konu Avrupa oyunlarına ait olsa da Sannû' onları sadece Arapçaya çevirmemiş, aynı zamanda onların konularını da Mısır'ın toplumsal yapısına adapte etmiştir. (Necm,1956: 82; el-Cemel, 2009: 862, Ergül, 1995: 53).

Sannû', kaleme alıp sahneye taşıdığı oyunlarında, toplumun çarpık yönlerini ele almış, toplumsal ve siyasal konuları işlemiştir. Bu oyunlar, bugün bir metin olarak elimizde olmasa bile bunların özetleri kimi kaynaklarda mevcuttur.

Halk tiyatrosu geleneği, Sannû'un yaratıcılığında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim kimi oyunlarını gölge ve kukla oyunu olarak kaleme almış, kimilerinde de kışahan ve meddah işlevini kendisi yerine

getirmiştir. Çoğunlukla Mısır ve Avrupa unsurlarının birbirine mezc edildiği küçük farslardan oluşan bazı oyunları da mevcuttur.

Sannû', oyunlarında daha çok kız çocukların kendi fikirleri alınmaksızın ilk talipleriyle evlendirilmesi (*Şeyhu-Beled*), birden fazla kadınla evlilik (*ed-Durretâni*), yaşlı erkeklerin genç kızlarla evlendirilmesi (*Zevcetu'l-Ebi*), Doğulu kadınların Avrupalı kadınlara özenmesi, onları ayıplarında dahi taklide çalışmaları (*Zubeyde*), sarayın içine düştüğü ahlaki çöküntü (*el-Vatan ve'l-Hurriyye*, *Ğazvet Re's Tûr*) gibi konuları işlemiştir. Sannû', *el-Vatan ve'l-Hurriyye* adlı eseri sergiledikten sonra, siyasi sahada Hidiv İsmail'e çatdığı ve sarayı eleştirdiği gerekçesiyle tiyatrosu 1872 senesinde kapatılmıştır. Bu durum tabiatıyla Ya'kûb Sannû'un tiyatro yaşamının sonu olmuştur. Sannû' bu kısa tiyatro yaşamında, bazı Avrupa tiyatro eserlerini iktibas etmiş, Molière'in *Cimri'sini* ve *Tartufunu* da sahneleme fırsatı bulmuştur. Aynı zamanda ilgili dönemde Mısır'ın en çok sevilen gazetecilerinden biri de olan Sannû', vatanseverliği, Batı kültürüne bağlılıkla bir araya getiren isim olmuştur. Mısır'ın münevverleri arasında "Ebû Nazzâra" adıyla büyük yer edinmiş olan Sannû', bir gazeteci olarak konuşmaları, kaleme aldığı makaleleri ile tiyatro kitapları meşhur gazetesi aracılığıyla tanınmıştır (Ergül,1995: 53-54; Er,1990: 129-130).

Ya'kûb Sannû'un en önemli oyunlarından biri *Bûrsat Misr*'dir. Ünlü Mısırlı eleştirmen Levîs 'Avad (ö.1900), ilgili oyunun 1873 yılında yazıldığını tahmin etmektedir. Bu nedenle Sannû'un tiyatrosu kapatıldıktan sonra bile oyunlar üretmeye ve yazmaya devam ettiğini ima etmektedir. Bu oyun Hidiv'in başarısız ekonomik politikalarına doğrudan bir eleştiridir. Mısır hükümdarının 1873 yılında Oppenheim Bankası gibi Avrupa bankalarından aldığı belirli kredileri dile getirir. Oyunun, Sannû' ile Hidiv arasındaki ciddi anlaşmazlığın başlangıcı olduğuna inanılır (Amin, 2010: 289-290).

Tiyatro sanatının Mısır'daki bu başlangıcı gayet de sıradandı. Ya'kûb Sannû', komedi türündeki oyunları arasına şarkılar serpiştirerek halkın zevkini oksayan şarkılardan yararlanmış ve komediye ilgi duyan halkın tiyatroya ilgisini artırabilmiştir. Kendisi ilk önceleri Hidiv İsmail'den büyük bir destek, teşvik ve taltif görmesine rağmen Hidiv'in ülkeyi iflase sürükleyen aşırı, gereksiz harcamalarını ve gösteriş düşkünlüğünü yeren skeçler yazmaktan geri kalmamıştır. Mesajını doğrudan ileten ve bütünüyle halk diliyle (Mısır Lehçesi) kaleme alınmış olan bu skeçler, sıradan bir kimsenin anlayacağı şekildeydi ve biçim yönünden neredeyse tümüyle sanatsal özelliklere haiz değildi. Levîs 'Avad'ın tabiriyle, "tatlı saflığna" rağmen onun ürünleri, sosyal realizm sahasındaki ilk denemeler ve yaratıcı bağımlı edebiyatın ilk ürünleri olarak görülebilir. Mısır'ın ve Mısır halkının karşılaştığı problemlerle ilgilenmesi, ona sadece Mısır tiyatrosunun gerçek kurucusu payesini kazandırmakla kalmamakta, aynı zamanda onu daha sonralarda 1882 senesinde patlak verecek olan 'Urâbî Paşa isyanının bir habercisi niteliğinde olan "Mısır Mısırlılarını" hareketinin merkezine yerleştirmekteydi.

Dikkat çeken bir durum vardır ki o da, tiyatronun başlangıcı Eski Yunan'da trajediyle olmasına rağmen, Mısır tiyatrosunun başlangıcı komediyle olmuştur. Bu durumun ardından yatan nedenleri tiyatronun doğusu esnasında Mısır'ın siyasal ve toplumsal atmosferinde aramak belki daha doğru olacaktır (Er,1990: 128-131).

Hidiv'e genel desteğine rağmen, Sannû'un topluluğu 1872 yılında hükümet tarafından kapatıldı. Ama açık bir şekilde yazılı tiyatro sanatı Mısır'da verimli bir toprak bulmuştu. 1870'ler boyunca, Sannû'un tiyatrosunun kapanmasına rağmen birçok Mısırlı tiyatro gösterilerine katılmaya devam etti. Bunlar arasında Selîm en-Nakkâş ve Suleyman el-Kardâhî gibi sanatçıların önderliğindeki Şam ve Beyrut'tan ziyaret eden topluluklar da vardı (Hammouda ve Diğ., 1999: 73).

Sannû'un Arap tiyatrosuna katkısı uzun oyunlarında olmuştur. 1912'de yayımlanan son oyununun yanı sıra, bu oyunlar ya kayboldu ya da bilinmeyen bir el yazması formunda kaldı. Profesör Muhammed Yûsuf Necm, 1963 yılında Sannû'un bir koleksiyonunu yayımlayarak ilk kez Arap tiyatrosu öğrencilerinin kullanımına sundu. Koleksiyon eşit olmayan uzunlukta sekiz eser içermektedir. Bununla birlikte, kalan altı oyunun her biri, normal bir tam uzunluktaki oyunun yaklaşık yarısı boyutundadır. Hepsisi Mısır konuşma dilinde yazılmıştır ve Mârûn en-Nakkâş'ın oyunlarından çok daha az şarkı içermektedir.

İlk oyunlarını ile aralarında yirmi üç yıllık boşluğa rağmen, modern Arap tiyatrosunun iki öncüsü olan Ya'kûb Sannû' ile Mârûn en-Nakkâş'ın birçok ortak özelliği vardır. Bu iki öncünün oyunlarının ana konusunu aşk, evlilik, para ve açgözlülük gibi unsurlar oluşturur. Sannû'un oyunlarında ana karakterler genellikle Levanten Hristiyanlar iken, hizmetkarlar ve kapı görevlileri gibi küçük olanlar İskenderiyeli, Kahireli veya Nübyeli Mısırlı Müslümanlardır. Diğer bir ortak özellik, her iki oyun yazarının da sadece komedi veya fars yazmasıdır. Olaylar ne kadar karamsar görünse de sonuçları her zaman mutludur. Bu şekilde komediye tesis eden bu öncüler, gelecek birkaç nesil içinde Arap tiyatrosunun seyrini belirlediler. Komedi Arap toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelişirken, trajedi geride kaldı. Tiyatro bu alanda daha çok Shakespeare veya Corneille gibi Avrupalı oyun yazarlarının oyunlarının Arapça çevirilerine dayanmaktaydı. Bununla birlikte benzerliklerine rağmen, Sannû'un oyunlarının hem içeriği hem de dili açısından en-Nakkâş'tan büyük ölçüde farklıydı. Sannû'un draması, en-Nakkâş'inkinden daha çağdaş sosyal gerçeklikle yakından ilişkilidir (Badawi, 1992: 339-340).

Modern Arap tiyatrosunun en önemli öncülerinden biri olarak Sannû'un önemi, sadece Mısırlıları bu yeni sanatı kabul etmeye hazırlamasına yardımcı olması değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal sorunları ortaya çıkarmak ve eleştirmek için tiyatroyu ilk kullanan kişi olmasıdır. Mısır toplumsal yaşamında modernleşme çağrısına yer vermektedir. Mısır'da kitlelere ulaşmak için diyaloglarında kendisinden önceki Arap tiyatrosunun geleneksel dili olan klasik Arapça yerine Mısır lehçesini kullandı. Oyun stili en-Nakkâş'ın biçimini ve üslubunu takip etmektedir. Her ikisi de Avrupa çizgi roman biçimini kullanmış ve Moliere ve bazı İtalyan oyun yazarlarından etkilenmiştir. İkisinin oyunları da müzik ve şarkılar içermekteydi. Aralarındaki fark ise en-Nakkâş bir Arap edebi geleneği yaratmaya odaklanırken, Sannû'un Mısır gölge oyunu geleneğine daha yakın olması ve tiyatrosunu toplumun sosyal sorunlarını açığa çıkarmak için kullanmasıdır. Dramatik yaklaşımı, cesur, hicivli ve komik bir üslup kullanarak toplumunun gerçek hayatını sahnede tasvir etmeye yönelik ciddi bir girişimdi. Sannû'un çalışmaları, toplumu eleştirerek izleyicinin kahkahasını çağrıştıran, Arap oyun yazarlarının yarattığı yerel oyunun başlangıç noktası olarak görülür.

Sannû'un tiyatrosunun kapatılmasından birkaç yıl sonra Lübnanlı ve Suriyeli oyun yazarları ve oyuncular Mısır'daki boşluğu doldurmaya başladı. Selîm Halîl en-Nakkâş ve on iki erkek oyuncudan ve dört kadın oyuncu oluşan topluluğu, 1876 yılında amcası Mârûn en-Nakkâş'ın üç oyunu ve Racine'in *Andromaque*, *Phaedre* ve Corneille'in *Horace* gibi bazı uyarlanmış Fransız trajedilerinin bir repertuarıyla Mısır'a geldi.

Sannû', izleyicileriyle daha iyi iletişim kurmak, dikkat çekmek ve konularına daha gerçekçi bir üslupla yaklaşmak için tiyatrosunda Mısır lehçesini kullandı. Oyuncuları, izleyicileri gibi hepsi erkekti. Bu akla el-Muhabbizûn topluluklarının yüzyılın ilk yarısındaki performanslarını getirebilir. Bununla birlikte, iki topluluk arasındaki farklar ise Sannû'un tiyatrosunun yazılı bir metne bağlı olması, belirli bir tiyatro salonunda geçmesi ve doğaçlama bir akıştan ziyade kafiyeli düzyazı, zekâ ve kelime oyunu gibi

edebi formları içeren daha kabul edilebilir bir dil kullanmasıdır. el-Muhabbizûn'un performansı Sannû'unkinden daha da lehçeydi. Aslında Sannû'un tiyatrosu, el-Muhabbizûn'un performanslarının bir incelikli hali olarak düşünülebilirdi (al-Hasan,1984: 92-93).

4. Ebû Nazzâra Zerkâ' Gazetesi

Ebû Nazzâra adlı bu gazete Mısır'ın en eğlenceli gazeteleri arasında yer alır. Mizahı; komik ve çekici bir üslupla işleyen Mısır gazetelerindedir. Gazetenin sahibi olan Ya'kûb Sannû', komedide usta bir isimdir. Nükte ve güldürü unsurlarını kullanır. Bu gazetenin ilk sayısı olan *Ebû Nazzâra*, 5 Nisan 1878 tarihinde çıkarılmıştır. İlgili gazete Hidiv İsmail Paşa'nın yasakları yüzünden Mısır'da sadece iki ay süresince yayımlanabilmiştir. Bu gazete, Sannû'un Mısır'dan Fransa'ya sürgününden en az 8 hafta sonrasında yayın hayatına kaldığı yerden devam edebilmiştir. Gazetenin asıl adı ise *Ebû Nazzâra Zerkâ'*dir. Sannû', bu isim altında gülünç ve komik şeyleri ele almıştır.

Ya'kûb Sannû'; Cemaleddîn el-Afğanî ve Muhammed Abduhu gibi önemli âlimlerle gazetenin adı için saatlerce süren toplantılar yapmış ve toplantılardan bir sonuç çıkmamıştır. Ancak *Ebû Nazzâra* adını bu dergiye Sannû' bulmuştur. Bu durumda şu şekilde gerçekleşmiştir. Sannû', Cemaleddîn el-Afğanî'nin evinden çıkarken etrafında binekleri kiralık olan insanlarla dolurur. Hepsisi de kendilerine müşteri ararlar. Bu nedenle de hepsi Sannû'un kendi bineğine binmesini istemekteydi ve kendisine "Huve deh Ebû Nazzâra Zerkâ'" (O, Mavi Gözlüklü Adam) şeklinde seslenmekteydi. Sannû' gidiş gelişlerinde yanından hiç ayırmadığı mavi renkli bir gözlük takmaktaydı ve işte o sırada Sannû' bu isimde aradığı şeyi buldu ve bunu yakın çevresindeki pek çok dostuna sundu. Onlar da icazet verip Sannû'un zevkini methettiler. Böylelikle Sannû' dergisine *Ebû Nazzâra Zerkâ'* adını verdi.

Ebû Nazzâra Zerkâ' isimli gazete bir sahtelik ve bir riya olmaksızın, aşırıya ve abartıya kaçmaksızın Mısır'ın toplumsal durumunu içtenlikle tasvir etmiştir. *Ebû Nazzâra Zerkâ'*, Hidiv İsmail Paşa tarafından Sannû'a karşı savaş açılıncaya değin Mısır'da yayımlanmıştı. Hidiv İsmail Paşa'nın zulmü üzerine Ya'kûb Sannû' Paris'e sürgün edilir. Oradan İspanya ve Belçika'ya geçer. Bu turunu İngiltere'de sonlandırır. İngiliz gazeteleri kendisini sıcak bir şekilde karşılamışlardır. Çünkü kendisinin bir sömürge ajanı olduğuna dair itham boşa çıkmıştı ve Sannû' bir kaleminden bin hesabı gözetken bir kalemin sahibi idi.

Daily News gazetesi Sannû'un dikkatleri üzerine çektiğini yazmaktadır. Onun çalışmalarından oluşan bir derlemeyi yayımlamaya başlar. Ayrıca *The Truth* gazetesi kendisine ait bazı karikatürleri ve bu karikatürlerin altındaki çeşitli yorumlarını da yayımlar. *Ebû Nazzâra* gazetesi Paris'te çeşitli isimler altında yayımlanmıştır. Bunlar ise; *Rihletu Ebû Nazzâra Zerkâ'* ve 16 Eylül 1879 tarihinde yayımlanmaya başlanan, ilmi ve edebi bir değere haiz olan haftalık bir gazete olan *en-Nazarâtul-Misriyye*'dir. Bir diğer gazete ise bu gazetenin kapanmasından üç ay sonra 4 Haziran 1880 tarihinde yayımlanan *Ebû Safâra* gazetesidir. Bu gazete daha sonra Fransızca *La Flutiste* adını almış ve sadece üç adet yayımlanmıştır. İlk sayısı ise 4 Haziran 1881 tarihinde çıkmıştır. Gençlere yönelik haftalık bir gazetedir. Ayrıca *Ebû Nazzâra* adlı dergiyi aynı yıl tekrar yayımlanmıştır. Gazetenin Mısır'da yayımlanması yasak olduğu için *es-Sarsâratul-Misriyye (Le Bavard Égyptien)*, *el-Vatanul-Misri* ve *el-Hâvî (Le charmeur, Ebû Nazzâra'nın beşinci yılını temsil etmektedir. Şubat 1881'de Paris'te yayımlanmıştır) gibi farklı isimlerle de yayımlanmıştır. Kendisinin yayımladığı en önemli yayımları arasında Cerîdetu Muselliyât ve Mudhekât dergileri yer alırken bu dergiler Doğu'da komedi türünde en eski dergilerdir. Bu dergilerin aslı ise gazetelerdir ve bu gazeteler o dönemde bir yayın olmalarının yanı sıra aynı zamanda Mısır'da sosyal hayatı, Hidiv İsmail Paşa'yı ve onun yönetimini hicveden bir*

tiyatro oyunuydu. Yine bu dönemde bir başka isimle çıkan bir dergi olan *Rihletu Ebî Nazzâra Zerkâ' el-Vefî*, Sannû'un Paris'e sürgün edilmesinden iki ay sonra 17 Ağustos 1878 tarihinde Paris'te yayımlanmıştır. *Ebû Nazzâra Mısr li'l-Mısrıyyîn* adlı gazetesinin ilk sayısı ise 1 Ocak 1885 tarihinde yayımlanmıştır. *Ebû Nazzâra Lisânu Hâli'l-Ummeti'l-Mısrıyyeti'l-Hurra* on günde bir veya iki hafta da bir kez Paris'te yayımlanan bir gazetedir. Ayrıca *Rihletu Ebî Nazzâra ile'l-Astâne* isimli bir gazetesi de bulunmaktadır (ez-Zirikli, 1992:196).

Sannû', mizah gazetesinin yanı sıra Londra'da *Mir'âtu'l-Ahvâl* isimli ciddi bir gazete çıkartmıştır. Bu gazetede de Paris'teki gazeteleri gibi sert bir üslup takınarak ses getirmiştir. Ne var ki konuları diğer gazetelerine nazaran siyasi meseleleri ilmi bir açıdan alma, üslup olarak fasih Arapçayı kullanma ve farklı araştırmaların derinliği açısından daha ölçülü idi ('Abduhu,1944: 77).

Ya'kûb Sannû', haksızlığı kabul etmeyen ve boyun eğmeyen bir isimdi. Yazılarında siyasi kesimlerini ve devlet adamlarını temsil eden sabit karakterler edinmişti. Genel olarak mizahi gazetecilik, ülkedeki sosyal ve siyasal gelişmeleri alaycı bir biçimde ele alan Sannû'un üslubu gibi ince bir kalem ve güzel bir üslup görmedi. Philip Tarrâzi ilgili dergi için dünyada sekiz dilde yayımlanan ilk dergi olduğunu ifade etmiştir.

Ya'kûb Sannû'un mizahi gazetelerinin pek çok nüshası Avrupa'ya ve Doğu Avrupa ülkelerine dağıtıldı. Bir nüshasının da hem Kuzey hem de Güney Amerika'da dağıtıldığı ifade edilir. Ülkesinde Ya'kûb Sannû', gazetecilik sahasında tanınan bir isim haline geldi (er-Remâdî, 2020: 35-37; Tarrâzî, 1913: 283-284; Dâğir, 1983: 533, 535; Serkîs, 1968: 349-350; ez-Zirikli, 1992: 196; el- Cemel, 2009: 862; Etmüller, 2012:44; Amin, 2010: 291; Moosa, 1997: 42).

Sannû'un tiyatro faaliyetleri 22 Haziran 1878 tarihinde Mısır'dan Fransa'ya sınır dışı edilmesiyle sona erdi. Ancak gazetesinin yayımlanması da dahil olmak üzere gazetecilik faaliyetleri hayatının sonuna kadar devam etti. Arapça ve diğer dillerdeki gazetelerinde Hidiv İsmail (ve daha sonra oğlu Hidiv Tevfik'i) eleştirmeye devam etti. Sannû', "*Mısır Mısrırlarıdır*" sloganını ilk ortaya atanlar arasındaydı. Mısrırlılar arasında Fransız Devrimi ruhunu aşlamaya ve Mısrırlıları efendilerine karşı uyandırmaya çalıştı. Mısrırlı subayları isyana çağırdı, 'Urâbi'nin ayaklanmasına destek verdi, İngilizlerin Mısır'ı işgaline sert çıktı, İngiliz ordusunun Mısır'dan çekilmesi için Fransızların desteğini istedi ve Sultan Abdülhamid yönetimi altında Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarının güçlendirilmesi çağrısında bulundu. Sannû'un çıkardığı gazeteleri İslam dünyasının her yerine gönderildi. Mısır'a çeşitli şekillerde kaçırıldılar - bazen Fransız dergi paketleri içinde, bazen de varillerde saklanmışlardı (Moreh, 1987: 122; P. Sadgrove, 2010: 688).

Dârû Sâdir tarafından Sannû'un tüm gazetelerinin Beyrut'ta *Suhuf Ebû Nazzâra* adıyla yeniden basılması, bu gazetelerin içeriklerine kolayca erişilebilmesini sağlamaktadır. Kitap, orijinal gazetelerin kopyalarını bir araya getirmektedir. Bazıları renkli olan karikatürler Sannû'un kendisi tarafından çizilmiştir. Bu yayın, 1910 yılına kadar olan dönemi iyi bir şekilde kapsarken, 1903 ve 1904 yıllarını hariç tutmaktadır (Moreh, 1987: 123).

Ya'kûb Sannû' hayatının geri kalanını Paris'te geçirdi, ancak Mısır'a olan özlemine dair yazmayı asla bırakmadı ve hiciv gazetesinin yazımını da bırakmadı. *Ebû Nazzâra Zerkâ'*, Mısır'da ve diğer Arap ülkelerinde aralıklarla ve gizli bir şekilde ortaya çıktı. İronik bir şekilde, kendisi sürgündeyken, makalesi Mısır'da, ordudaki subaylardan kırsal kesim sakinlerine, aristokratlara ve orta sınıf okuyuculara kadar hayatın neredeyse her kesiminden insanlar tarafından geniş çapta okundu.

Sansürden kaçmak için Sannû', haftalık yayını farklı adlar altında yayımladı (Tarrâzî, 1913: 284; Dâğir, 1983: 533-536; ez-Ziriklî, 1992: 196; Amin, 2010: 291; 'Abduhu, 1944: 70).

Sonuç

Mısır'da tiyatro sanatının tesis edilmesinde kuşkusuz en önemli isimlerden birisi olan Ya'kûb Sannû'un İtalya'da 3 yıl süreyle kalması ve burada almış olduğu eğitimi kendisini besleyen önemli kültürel faktörler arasındadır. Pek çok yabancı dili konuşabilmesi ve Batı kültürüne vakıf olmasının yanı sıra hem tiyatrocu kişiliği hem de gazetecilik yönüyle XIX. yüzyılın son dönemlerinde dikkat çeken bir isim olmuştur. Kendisi kurmuş olduğu gazete aracılığıyla sadece Arap dünyasında tanınmamış, Avrupa ülkelerinde de bilinir hale gelmiştir. Sannû'un ilim dünyasına en önemli katkılarından birisi 1870 yılında Kahire'de Arap dilinde oyun sahneleyen ilk Mısırlı tiyatro topluluğunu oluşturmasıdır. 1870-1872 yıllarında çeşitli oyunlar sahnelemiş ve Mısır'da tiyatro sanatının temellerinin atılması noktasında değerli katkılarda bulunmuştur. Sannû'un bir diğer önemli rolü ise kurmuş olduğu Hiciv gazetesidir. Bu gazete kendi türünde Arap ülkelerinde bir ilkti. Hatta o dönem içerisinde Hiciv gazeteciliğinde Batı bile zayıf durumdaydı. Sannû'un gazeteleri Fransa'da yayımlanmış ve ün kazanmıştır. Sannû', ilgili dönemde sadece Fransa'da tanınmamaktadır. Avrupa'da özellikle de İngiltere'de gazetecilerin yakından tanıdığı bir isim haline gelmiş ve süreç içerisinde Orta Doğu'daki Arap ülkelerinin en meşhur âlimleriyle de temas içerisinde olmuştur. Her şeyden öte Sannû', haksızlığa tahammül edemeyen birisiydi. Bu nedenle de hem oyunlarında hem de gazete yazılarında Hidiv İsmail Paşa'yı çok ciddi eleştirmişti. Bu eleştiriler neticesinde suikaste uğramış ve Mısır'dan gitmek zorunda kalmıştı. Milliyetçi bir Mısırlı olan Sannû', daha sonraları ülkesine davet edilmişse de İngilizlerin işgali nedeniyle geri dönmemişti. Sannû'un oyunları kendisinin yaşadığı dönem içerisinde basılmamış ve bu nedenle de günümüze sadece 8 oyunu gelebilmiştir. Kendisinin kişisel arşivi kızı tarafından saklanmış ve bu arşiv sayesinde bilim dünyası Sannû'a dair daha detaylı bilgilere haiz olabilmıştır. Özellikle de kaynaklarda Müslüman olup olmadığına ve oyunlarının sayısına ilişkin çeşitli tartişmalar devam etmektedir.

Kaynakça

- Amin, Dina. (1999). "Women in Arab Theatre", *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Edit. Don Rubin, London: Routledge.
- Amin, Dina. (2010). "Ya'qub Sannû", *Essays in Arabic Literary Biography 1850- 1950*. ed.Roger Allen, Harrassowitz Verlag,.
- 'Abduhu, İbrâhîm. (1944). *A'lâmu's-Sihâfeti'l-'Arabiyye*. Kahire:Matba 'atu't-Tevekkul.
- Badawi, M. M. (1985). "The Father of the Modern Egyptian Theatre: Ya'qub Şannu". *Journal of Arabic Literature*, Vol. 16.
- Badawi, M. M. (1992)."Arabic Drama: Early Developments", *Modern Arabic Literature*, New York, Cambridge University Press.
- Bölükbaşı, Mehmet. (2020). "Arap Dünyasında Tercüme Faaliyetleri". *Turkish Studies – Social Sciences*, 15(3), s. 1005-1015.
- el-Cemel, 'Abdurrahîm Yûsuf Ahmed. (2009). "Ya'kûb Sannû'", *Kâmûsu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*. Editör: Hamdi Sakkût, Kahire:Dâru's-Şurûk.
- Dâğir, Yûsuf Es'ad. (1983). *Mesâdiru'd-Dirâseti'l-İlmiyye*. Beyrut: el-Mektebetu's-Şarkiyye.
- Er, Rahmî. (1990). "Modern Mısır Tiyatrosu I". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33 (1-2), s. 123-140.

- Ettmüller, Eliane Ursula. (2012). *The Construct of Egypt's National-Self*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- er-Râ'î, Ali. (1979). *el-Mesrah fi'l-Vatani'l-Arabî*. Kuveyt: 'Âlemu'l-Ma'rife,
- er-Remâdî, Cemâleddîn. (2020). *Sihâfetu'l-Fukâha ve Sâni'ûhâ*. y.y.: Vekâletu's-Sihâfeti'l-'Arabiyye.
- ez-Ziriklî, Hayreddîn (1992). *el-'Alâm*. C.II, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn.
- Ergül, Aysel. (1995). "Çağdaş Mısır Tiyatrosu'nde Tevfik el-Hakim ve Üç Entelektüel Tiyatrosu". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum.
- Hammouda, Abdulaziz ve Diğerleri. (1999). "Egypt", *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Edit. Don Rubin, London: Routledge.
- Heykel, Ahmed. (1978). *Tatavvuru'l-Edebi'l-Hadîs fi Mısır*, Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- al-Hasan, Hasan Y.A. (1984). *The Arabian Nights and The Modern Arab Theatre*. The University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Arts, Exeter.
- Kehhâle, 'Umer Rıdâ. (1993). *Mu'cemu'l-Muellifîn*. C. IV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Moosa, Matta. (1997). *The Origins of Modern Arabic Fiction*. Londra: Lynee Rienner Publishers.
- Moreh, Shmuel. (1987). "Ya'qub Sanû': His Religious Identity and Work in the Theatre and Journalism, According to the Family Archive", *The Jews of Egypt: A Mediterranean Society in Modern Times*. Editor: Shimon Shamir, New York: Routledge.
- Necm, Muhammed Yûsuf. (1956). *el-Mesrahiyye fi'l-Edebi'l-'Arabi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâr Beyrut.
- Sadgrove, Philip. (2010). *el-Mesrahu'l-Mısri fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşara (1799-1882)*. Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme.
- Sadgrove, Philip. (1998). "Sanu' Yaqub" (James Sanua)", *Encyclopedia of Arabic Literature*. Edit.: Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London: Routledge.
- Sanua, James. (2018). "The Unfaithful Husband", Çev.: Marvin Carlson and Stefano Boselli, *Arab Stages*. Volume 8 (Spring), s. 1-28.
- Savran, Ahmet. (1991). *19. Yüzyıl Osmanlılar Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Serkîs, Yûsuf İlyâs. (1968). *Mu'cemu'l-Matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb*. Kahire: Matba'atu Serkîs.
- Soyer, Senem. (2015). "Mısır Sinemasında Feminist Bir Temsil: "Kahire 678" Örneği". *Şarkiyat Mecmuası*, 27 (2), s. 67-84.
- Tarrâzî, Philip. (1913). *Târîhu's-Sihâfeti'l-'Arabiyye*. Beyrut: Matba'atu'l-Edebiyye.